

В.С. Жигола *

ПРОБЛЕМА ВІДНОВЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ В СЕРЕДИНІ XVII ст.¹

Статтю присвячено дослідженню писемних, графічних і археологічних джерел щодо фортифікаційних споруд Старокиївської гори X—XIII та XVII—XVIII ст. Атрибуються ділянки, де мало місце відновлення давньоруських укріплень і ділянки, де було зведено нові вали та рови середини XVII ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Старокиївська гора, X—XIII ст., XVII—XVIII ст., фортифікація.

Залишки укріплень Старокиївської гори середини XVII—XVIII ст. та писемні згадки про оновлення давніх валів сформували уявлення дослідників XIX ст. про влаштування валів Нового часу на ще існуючих давньоруських, або на їх місці. Так, плани-реконструкції міста X—XIII ст. К.М. Бороздіна та М.О. Максимовича брали за основу плани Києва XVIII—XIX ст. (Козюба 2008, с. 238). Найкраще це демонструє «План старого Києва» М.В. Закревського, на якому вчений позначив укріплення 1240 та 1800 рр. такими, що співпадають. Найімовірніше, історик використовував план міста 1787 або 1799 р. (Закревский 1868, л. 5).

У 1950 р. О.М. Тихонович та М.М. Ткаченко, залучивши плани міста XVIII—XIX ст. та інструментальний план міста середини XX ст., а також розписні списки XVII ст., «розширили» територію давнього Києва, додавши туди Печерське відділення, а також виключивши Поперечний вал (вздовж сучасної вул. Володимирської) з числа укріплень XI—XIII ст. Дослідники дотримувалися думки про співпадання траси оборонних споруд обох періодів (Тихонович, Ткаченко 1950, с. 7—17). Ця схема повторюється у П.П. Толочка та С.Р. Кілієвич

* ЖИГОЛА Віталій Сергійович — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, gvjredaktor@gmail.com

¹ Автор висловлює щирю подяку к.і.н. В.К. Козюбі за допомогу в підготовці статті.

(Толочко 1970; Кілієвич 1982). О.Є. Мальченко у статті про реконструкцію фортеці в останній третині XVII ст. вказує на використання російськими військами усього периметра давніх валів давнього Києва, не уточнюючи окремі ділянки (Мальченко 2012, с. 17).

Вперше на розбіжності трас фортифікацій, відомих за картами і описами XVII—XVIII ст. та виявлених археологічно, вказав Я.Є. Боровський, який датував споруди по вул. Рейтарській, 33—35 доярославовим періодом — X ст. Віддаленність рову від вул. Ярославів Вал на 40—50 м та знахідки в ньому давньоруського матеріалу наштовхнуло Я.Є. Боровського на думку, що це ранні конструкції (Боровський 1976, с. 93—94), але пізніше він погодився з точкою зору М.А. Сагайдака і продатував споруду XI ст. (Боровский, Сагайдак 1985, с. 58).

М.А. Сагайдак, на основі археологічних даних розкопів по вул. Рейтарська, 33—35 та 36—38, дійшов висновку, що давньоруський вал та рів, починаючи від рогу вул. О. Гончара та Ярославів Вал, звертали на північ, у бік рогу вул. В. Житомирська, Стрітенська та Рейтарська, а не йшли до скверу на Львівській площі вздовж вул. Ярославів Вал, як це вважалося до цього. Також вчений проаналізував археологічні дослідження на Львівській площі та на вул. Вознесенський узвіз і подав реконструкцію північно-західного кордону «міста Ярослава» та Копиревого кінця (Сагайдак 1982, с. 52—55). М.А. Сагайдак звернув увагу на відсутність залишків захисних споруд в траншеї від вул. В. Житомирської до Ю. Коцюбинського (1976—1980 рр.), навіть на відрізок від вул. В. Житомирська до Ярославового Валу, що змушує переглянути традиційний погляд на планування фортифікації Києва (Боровський, Сагайдак 1980, с. 8).

Своєрідну реконструкцію Софійської брами X—XIII ст. подали Я.Є. Боровський та І.І. Мов-

чан, пояснюючи існування житлових споруд XI—XII ст. на захід та схід від брами відсутністю тут валу, адже, на їхню думку, при зведенні воріт у X ст. будівельники використали прийом захаба, де брама була зміщена в середину міста (Боровський, Мовчан 1998, с. 89).

Іншої точки зору дотримується В.К. Козюба, який на основі археологічних джерел вказує на відсутність валу XI—XIII ст. по периметру «міста Володимира». Також вчений подає власну реконструкцію траси напольних укріплень цієї частини міста X ст., яка лише в південній частині (під сучасними будинками по вул. Володимирській, 2—6) співпадає з місцем влаштування укріплень другої половини XVII ст. (Козюба 2008, с. 243—248). Окрему увагу дослідник приділяє питанню Софійської брами, яку датує другою половиною XVII—XVIII ст. на основі аналізу кладки та рову X ст. під конструкцією брами. Також фіксація двох трас ровів по вул. Володимирській та В. Житомирській, на думку автора, є беззаперечним доказом демонтажу укріплень X ст. і зведення нових на іншому місці в другій половині XVII ст. (Козюба 2008, с. 248—250).

П.П. Толочко досить критично ставиться до думки В.К. Козюби, вказуючи, що запропонована ним траса валів не узгоджується з рельєфом Старокиївської гори, а також що залишки валів вздовж схилів належать як до X—XIII ст., так і до другої половини XVII ст. На доказ відновлення укріплень вчений наводить писемні джерела, де згадуються «старі вали», а також той факт, що лише шляхом відновлення давньоруських укріплень у 1654 р. вдалося облаштувати фортецю всього за два місяці (Толочко 2009, с. 175—176).

Отже, на сьогодні в історіографії існує дві точки зору, перша з яких з'явилася ще в XIX ст. і стверджує зведення укріплень другої половини XVII ст. на місці колишніх давньоруських, які існували по усьому периметру Старокиївської гори у X—XIII ст.; друга належить В.К. Козюбі, який подає іншу схему влаштування укріплень «міста Володимира» X ст. і вважає, що вони були демонтовані ще у давньоруський час, а тому не могли бути відновлені у 1654 р.

Писемні джерела не дають відповіді на питання відновлення укріплень «міста Володимира» та окремих частин «міста Ярослава». Згадки давніх валів Києва до середини XVII ст. або носять узагальнюючий характер, або неможливо конкретизувати їх розташування. Перша згадка будівництва фортифікацій у Києві в 1654 р. не має інформації про присутність чи відсутність давніх укріплень: «*А в Києве... ост-*

рог весь и башни поставили, а ныне... по тому острогу делаем мосты и обламы и ров копаем» (цит. за: Алферова, Харламов 1979, с. 67). Деякі дослідники вважали згадку «старых» валів у розписних списках 1673 та 1674 рр. за давньоруські укріплення (Толочко 2009, с. 175), але ці згадки належать до валів та ровів 1654 р.

Щодо графічних джерел, то вони або схематичні (план-схема у «Тератургимі», карти Г.Л. де Боплана), або зображують руїни «міста Ярослава» (гравюри А. Вестерфельда).

Найкращим графічним джерелом для уточнення місця влаштування укріплень є «Генеральний план всім трьом київським фортецям із ситуацією, що лежить біля них, складений в 1750 р.» (рис. 1). На нашу думку, більшість конструктивних деталей зображених фортифікацій існували принаймні від 70—80-х рр. XVII ст., що простежується й на планах Києва 1688, 1695 та 1709 рр. Накладання плану 1750 р. на сучасний план Києва² дало змогу визначити місце розташування усіх захисних частин Старокиївської фортеці, більшості давніх вулиць та кварталів, які співпадають із сучасними. За допомогою отриманого плану вдалося атрибутувати деякі археологічно досліджені укріплення Нового часу (наприклад, по вул. М. Лисенка, 2—4а, де вал мав досить дивну орієнтацію північ—південь).

За браком писемної інформації про знівлені укріплення Старокиївської гори на допомогу приходять археологія, яка спирається на свій фундаментальний метод — аналіз матеріальних джерел. Далі наведено каталог залишків захисних споруд.

«Місто Володимира». Ще до 30-х рр. XX ст. існував відрізок валу на сучасному задньому подвір'ї Національного музею історії України, який дослідив В.В. Хвойко в 1907—1908 рр. та зафіксував потерну Нового часу у вигляді підземного ходу (рис. 2, 1). У 1936 р. Т.М. Мовчанівський підтвердив датування споруди та валу, також знайшовши дерев'яні конструкції (потерна?) Нового часу (Козюба 2008, с. 247). П.О. Раппопорт згадує про розріз валу 1947 р. на краю гори біля Десятинної церкви, де в основі засипки тіла валу знайдено предмети XVII ст. (Раппопорт 1956, с. 91). Також на північний схід від будівлі Музею в 1958 р. С.Р. Кілієвич виявила рештки валу, під яким зафіксовано декілька об'єктів X—XIII ст. (Козюба 2008, с. 246—247).

² Для зручності було використано космічний знімок відповідної частини м. Київ.

Рис. 1. План Старокієвської фортеці 1750 р.

У 1913 р., під час будівництва будинку 8а по вул. В. Житомирська (рис. 2, 2), В. Стефанович зафіксував контури валу та глибокого рову, засипаного ґрунтом темного кольору, дно якого простежено на глибині 5,0 сажнів. Дослідник датував споруди ІХ—Х ст. (Стефанович 1935, с. 189—190).

У 1913 р. відбулися дослідження фундаментів Софійської брами під керівництвом О.Д. Ертеля (Стефанович 1935, с. 189). Фундаменти було зафіксовано також у траншеях у 1935, 1940 та 1947 рр. І.М. Самойловський згадує про контури рову на південь від фундаментів Софійської брами, що був виявлений у 1949 р. під час земляних робіт на вул. В. Житомирська, 11 (рис. 2, 3). Простежена ширина рову сягала 10 м, глибина — 2,2 м, внутрішній схил мав обшивку з дошок, яка, на думку автора, синхронна вимостці-мостовій біля Софійської брами і датується ХVІІІ ст. (Самойловський, Мезенцева 1955, с. 179; Самойловський 1965). Подібну стратиграфію мала траншея 1975 р. по вул. Володимирська. Також було закладено шурф на схід від фундаментів у 1993 р.

(Боровський, Мовчан 1998, с. 88—90). В.К. Козюба описує стратиграфію шурфа 1993 р. та комунікаційної траншеї, яку було прокопано вздовж вул. Володимирської у 1998 р. (рис. 2, 4). У кількох метрах на південь від залишків кладки Софійської брами ХVІІ ст. зафіксовано рів завширшки понад 10 м, який мав темне шарувате заповнення (Козюба 2008, с. 244).

У 1988 та 1989 рр. по вул. В. Житомирській, 2а Я.Є. Боровський двічі виявив рів завширшки 16 м та завглибшки 5,5 м від сучасної поверхні, який був орієнтований за лінією південний схід—північний захід (рис. 2, 5). Рів мав материкові стінки з нахилом 45°, заокруглене дно, що перекривалося чорним супіском (на глибині 3,75—5,0 м), який піднімається вгору по північній та південній стінкам рову і мав потужність 0,5—0,75 м. У цьому супіску зафіксовано значну кількість матеріалу ХVІІ—ХVІІІ ст., а також давньоруську кераміку. Автори звіту припустили, що в ХVІІ ст. давній рів був перекритий більшим за розміром укріпленням, і що лише в деяких місцях залишилися стінки

Рис. 2. План Старокієвської фортеці та можлива траса валів X, XI–XIII ст. (біла лінія) на космічному фотознімку (за програмою «Google Earth 5.2.1.1588»). Позначення розкопів захисних споруд: 1 — садиба Десятинної церкви; 2 — вул. В. Житомирська, 8а; 3 — вул. Володимирська, 11; 4 — ріг вул. В. Житомирська та Володимирська; 5–6 — вул. В. Житомирська, 2а; 7 — вул. В. Житомирська, 2; 8 — вул. Десятинна, 2–6; 9 — Михайлівська площа; 10 — вул. Костельна; 11 — Майдан Незалежності; 12 — вул. Малопідвальна, 13; 13 — вул. Володимирська, 25–29; 14 — ріг вул. Ярославів Вал та Володимирська; 15 — Золотоворітський проїзд, 1–3; 16 — вул. М. Лисенка, 2–4а; 17 — вул. Ярославів Вал, 7–9; 18 — вул. І. Франка, 4; 19 — ріг вул. О. Гончара та Ярославів Вал; 20 — вул. О. Гончара, 20; 21 — Львівська площа; 22 — вул. Рейтарська, 33–35; 23 — вул. Рейтарська, 36–38

та дно давньоруського рову (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 40–42). У 2003 р. знову провадилися дослідження по вул. В. Житомирській, 2а (рис. 2, б), під час яких у південній частині розкопу виявлено рів завглибшки 5,5 м, збережена ширина якого — 12,5 м. Він мав заокруглене дно та кут нахилу південного схилу 50–60°. Дно рову та його схили перекриті темним суглинком. Заповнення містило лише три фрагменти давньоруської кераміки та значну кількість матеріалу XVII–XVIII ст. (Мовчан та ін. 2003, с. 44–45).

У 2001 р. під час досліджень у підвалі будинку по вул. В. Житомирській, 2 зафіксовано внутрішній край рову другої половини XVII ст. (рис. 2, 7; 3). Кут нахилу північного схилу на досліджену глибину (1,6 м від рівня материка) становив 50–60°. Він був також заповнений гумусованим ґрунтом темного кольору (як

і під час досліджень 1988–1989 рр.), мав по вздовжню смугасту різнокольорову структуру — наслідки замулювання чи засипання. У заповненні віднайдено стінки давньоруських горщиків, а також матеріал XVIII — першої половини XIX ст. Автори припускають функціонування рову в XI–XIII ст., його оновлення у XVII ст. та повне спланування у першій половині XIX ст. Рів орієнтований за лінією північний схід—південний захід, що співпадає з його зображенням на планах міста XVIII–XIX ст. (Мовчан та ін. 2001, с. 14–16). За 2,0 м на північний захід від згаданого рову досліджено більш давній рів (рис. 4), верхня частина якого була прорізана господарськими ямами XII ст. та похованнями XII–XIII ст., що дало змогу І.І. Мовчану та Я.Є. Боровському датувати його X — першою половиною XI ст. Досліджений схил рову мав кут нахилу 55°, з самого вер-

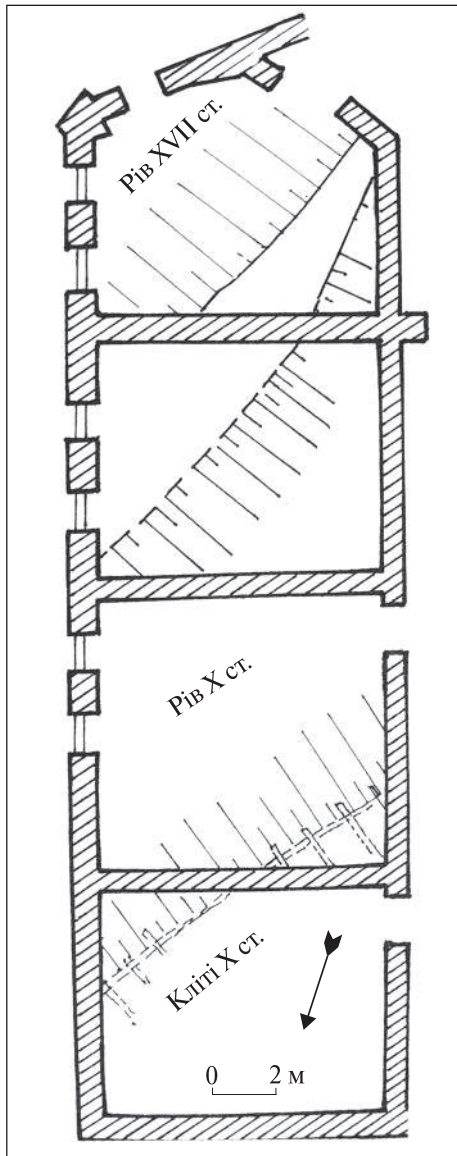

Рис. 3. План ровів X та середини XVII ст. у розкопі по вул. В. Житомирська, 2, 2001 р. (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським)

ху заповнення зафіксовано матеріал першої половини XI ст. Наявність однорідного потужного (1,0 м) лесового суглинкового прошарку з вугіллям та горілою деревиною дало змогу авторам звіту датувати засипання рову ґрунтом з тіла валу та горілих конструкцій на ньому. За допомогою шурфування вдалося поточнити параметри рову — ширина 12—13 м, глибина 7,0 м (Мовчан та ін. 2001, с. 9, 12, 18).

До середини XX ст. зберігся відрізок валу вздовж схилу по вул. Десятинній 2—6, який було досліджено в 1934 р. (рис. 2, 8). І.М. Самойловський звернув увагу на значну кількість матеріалів XI—XIII ст., тому припустив пізне датування насипу. Також під насипом залягав «непорізаний» культурний шар та ями з фраг-

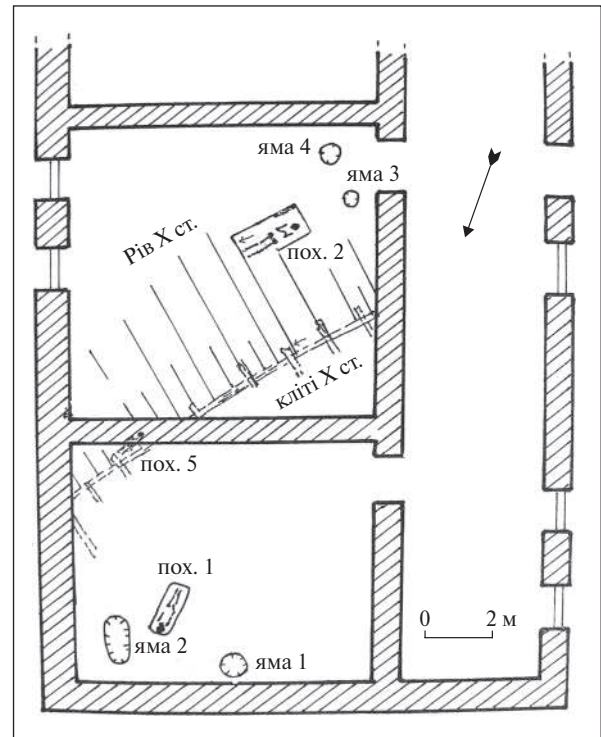

Рис. 4. План рову X ст. та об'єктів X—XIII ст. у розкопі по вул. В. Житомирська, 2, 2001 р. (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським)

ментами пірофілітового сланцю та матеріалами XII—XIII ст. (Козюба 2008, с. 247).

«Місто Ярослава». У 1998 р. на Михайлівській площі вздовж вул. Трьохсвятительська у декількох місцях вдалося простежити рів другої половини XVII ст. (рис. 2, 9). В одній із траншей (№ 4) на проїжджій частині вул. Трьохсвятительська зафіксовано потужний шар (до 2,5 м) з матеріалами XVII—XVIII ст., який автори пов'язують з насипом валу Нового часу (Івакін та ін. 1998, с. 15—16, 24, 26—27).

1980 р. прокладено траншею вздовж вул. Костельна (рис. 2, 10). Над культурним шаром XVII ст. лежав перевідкладений матеріковий лес потужністю до 4,0 м, який Я.Є. Боровський та М.А. Сагайдак пов'язали з валом Нового часу. Дослідникам вдалося простежити залишки давньоруського валу, що йшов до Михайлівського відділення. Крім того, автори виділили три будівельні періоди валу на цьому місці — XI, XII—XIII та XVII—XVIII ст. (Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). Траншея між Будинком профспілок та Майданом Незалежності зафіксувала давньоруські житла XI—XII ст. під валом Нового часу, отже давньоруський вал проходив у іншому місці (Боровський, Сагайдак 1980, с. 6—7).

У 1981 р. провадилися дослідження Печерської брами на Майдані Незалежності. Зафік-

совано відрізок валу завдовжки 70 м, який перетинав площу з північного сходу на південний захід. Вал був завширшки до 33 м, подекуди зберігся до 5,0 м заввишки від основи. Завдяки декільком перетинам зафіксовано дерев'яні кліті-зруби. Впоперек валу було влаштовано дев'ять однакових клітей зі сторонами 3,1 м. З боку міста до валу підходила дренажна канава завширшки 2,0 м і заввишки до 1,8 м зі слідами дерев'яних стінок. На рівні підоснови валу (на глибині 3,7 м) зафіксовано проїзд через вал, завширшки 4,2 м. Стіни укріплено колодами діаметром до 30 см, проїзд вкрито дерев'яною мостовою. В центральній частині валу на висоті 2,35 м знайдено цегляні залишки Печерської брами 1760-х рр., під якими залягали дерев'яні рештки Печерської брами другої половини XVII ст. (Сагайдак 1984, с. 110—113; Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). Також дослідження рову було проведено 2001 р. (рис. 2, 11), де поряд з ним вдалося простежити кліті давньоруського валу. Крім того, аналіз стратиграфії цих відкладень у рові, на думку Д.О. Шевченка, свідчить про природне походження рову — використання давнього струмка з метою захисного будівництва (Шевченко 2013, с. 180—181).

Дослідження В.А. Богусевича та П.О. Раппопорта 1952 р. на вул. Малопідвальна, 13 (рис. 2, 12) дозволили розкрити низку особливостей захисного зодчества XI ст. Проте верхівка валу була деформована ще в XIX ст., тому неможливо відтворити його зовнішній вигляд у давнину (Богусевич, Раппопорт, Линка 1952, с. 10).

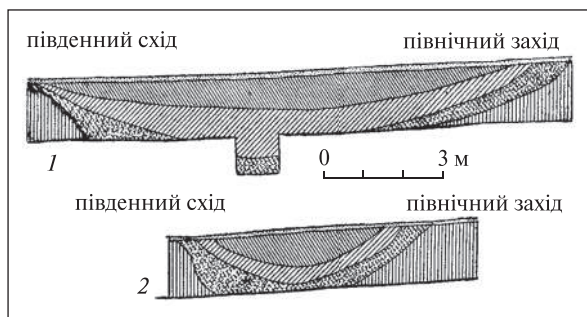

Рис. 5. Перетин рову середини XVII ст. (1) та X ст. (2) у розкопі по вул. І. Франка, 4, 1947—1948 рр. (за І.М. Самойловський)

У 1998 р. по вул. Володимирська, 25—29 було досліджено частину рову від Поперечно-го валу другої половини XVII ст. (рис. 2, 13). Рів йшов майже за лінією північ—південь із незначним відхиленням на північний схід, що співпадає з планом міста 1750 р. Був завширшки 22 м, завглибшки 4,0 м, неправильної трапецієподібної форми у перетині, кут нахилу північної стінки — 45°. Заповнення рову однорідне, зотліла та згоріла деревина, матеріалів, які б його датували, не виявлено (Мовчан та ін. 1999, с. 30).

У 1998 р. на розі вул. Ярославів Вал і Володимирська (рис. 2, 14; 6, 1—2) було досліджено два паралельні рови за 6,0 м один від одного: на північ менший за розмірами з матеріалами XII ст.; на південь — рів завширшки 22 м та завглибшки майже 4,0 м. Внутрішні схил мав нахил 45°, контр-ескарп дещо пологіший (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 152). І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський вважа-

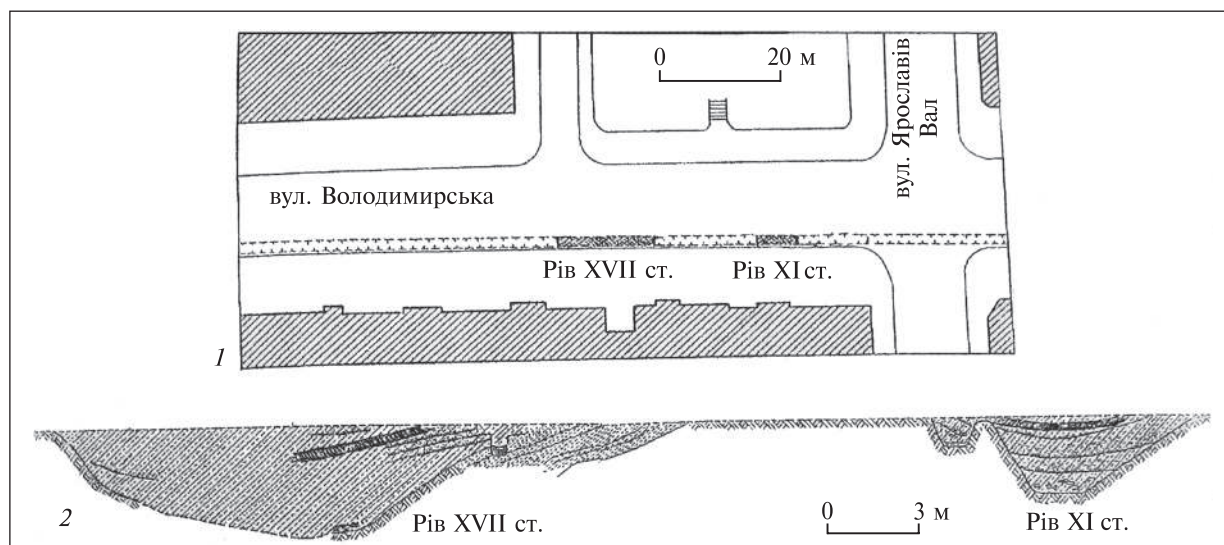

Рис. 6. План (1) та перетин (2) ровів XI та середини XVII ст., досліджених у траншеї на розі вул. Ярославів Вал та Володимирська, 1998 р. (за І.І. Мовчаном, Я.Є. Боровським, В.М. Гончаром)

ють їх синхронними ровами давньоруського часу, влаштованими на відносно рівному плато біля Золотих воріт. Варто зазначити, що північний менший рів вчені пов'язують із морфологічно подібним ровом перед руїнами Золотих воріт, дослідженим В.Д. Дяденком у 1967 р. (рис. 2, 15). Рів був заповнений десятками кістяків і матеріалом XI—XIII ст. та, найімовірніше, був засипаний ґрунтом із валу у середині XIII ст. (Дяденко 1968, с. 207—208; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153).

Взимку 2000—2001 рр. по вул. М. Лисенка, 2—4а (рис. 2, 16) досліджено орієнтований за лінією північ—південь вал завширшки до 6,0 м та заввишки до 3,0 м, насипаний з лесу з гумусовими прошарками. І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський датують його часом від другої половини XVII ст. Перед валом та на південь від нього досліджено рів завширшки 12 м та завглибшки 3,5 м, заповнення його містило різночасові матеріали. За авторами розкопок, це — давньоруський рів, засипаний у давнину, по північному краю якого пізніше постав вал Старокиївської фортеці. За 6,0 м на південь від рову зафіксовано другий рів (простежена ширина — 12 м, глибина — на 3,5 м), який має шарувате заповнення (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153—154).

У 1947—1948 рр. по вул. Ярославів Вал, 7—9 (рис. 2, 17) досліджено вал із залишками дерев'яних плах та колод, а також верхню частину внутрішнього схилу рову (Самойловський 1952, с. 76; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156). Поряд по вул. І. Франка, 4 (за 21 м від вул. Ярославів Вал) впоперек вулиці виявлено траси двох паралельних ровів (рис. 2, 18), завширшки 13 та 6,0 м відповідно (рис. 5, 1—2) (Самойловський 1952, с. 76).

І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський згадують залишки валу та рову на розі вул. О. Гончара та Ярославів Вал (рис. 2, 19), виявлені в розкопі 1935 р. на схилі гори (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156). По вул. О. Гончара, 20 (рис. 2, 20) на схилі гори в 1947—1948 рр. зафіксовано контури рову завширшки 18 м, нахил досліджених схилів якого складав 45°, заповненого сірим ґрунтом (Самойловський 1952, с. 76—77).

У 1968, 1978—1980 рр. у сквері на Львівській площі, навпроти будинків 4—6, досліджено рів на довжину близько 140 м (рис. 2, 21), перетинаючи площу з південного сходу на північний захід. У верхній частині ширина рову сягала 15 м, глибина — 5,0 м. Рів мав кут нахилу стінок близько 45°. Зважаючи на те, що східний

схил рову мав дещо більший кут, автори вважають, що над ним було влаштовано вал. На дні рову зафіксовано кераміку XI—XII ст. Відсутність керамічного матеріалу пізнішого часу наштотувала Я.Є. Боровського на думку, що вал та рів було сплановано у XIII ст. (Боровський, Сагайдак 1980, с. 7; Боровський, Сагайдак 1985, с. 58).

У 1973 р. по вул. Рейтарська, 33—35 виявлено рів завширшки 12—13 м та завглибшки 4,0—5,0 м (рис. 2, 22). На підвищенні з боку міста зафіксовано ямки від стовпів, у стіні заввишки до 2,6 м помічено сліди дерев'яних конструкцій. Досліджена частина рову починалася від будинку 35 з північного заходу на південний схід і повертала на південний захід у бік вул. Ярославів Вал, рів проходив під будинком 35 і йшов у бік Львівської площі (Боровський 1976, с. 93—94).

У 1978 р. по вул. Рейтарська, 36—38 закладено розкоп поряд із Львівською брамою (рис. 2, 23). Через усю садибу 38 було прокопано пошукову траншею завдовжки 20 м на північний схід від розкопу. На глибині від 0,6 до 1,5—1,7 м від сучасної поверхні залягав перевідкладений лес. Між ним і материком відмічено темно-бурий прошарок потужністю до 5,0 см. У плані — це темно-бурі плями, які є залишками від дерев'яних дощок чи навіть колод, розміщені в правильній геометричній формі. Варто зазначити, що давньоруські житла влаштовано майже впритул до описаної конструкції (Сагайдак, Боровський 1978, с. 8). У звіті за 1980 р. Я.Є. Боровський та М.А. Сагайдак доповнюють наведені дані. Так, виявлені кліті мали сторони 2,5—2,8 м, у деяких місцях збереглися на висоту до 7 вінців, діаметр колод сягав 15—18 см. При дослідженні з південної сторони цього валу по вул. Рейтарська 41—45 зафіксовано рів з темним заповненням, завглибшки до 5,0—6,0 м та завширшки до 13—15 м. Автори роблять висновок, що це захисний рів, який розміщувався перед валом (Боровський, Сагайдак 1980, с. 9).

* * *

Як вже зазначалося, більшість науковців вважає вали «міста Володимира» зведеними в X ст. та відновленими в другій половині XVII ст. Це стосується не тільки напольного валу, а й укріплень по периметру ділянки. Відсутність насипів вздовж схилів у X—XIII ст. доводить В.К. Козюба. Він звернув увагу на дослідження відрізків валу на задньому подвір'ї Націо-

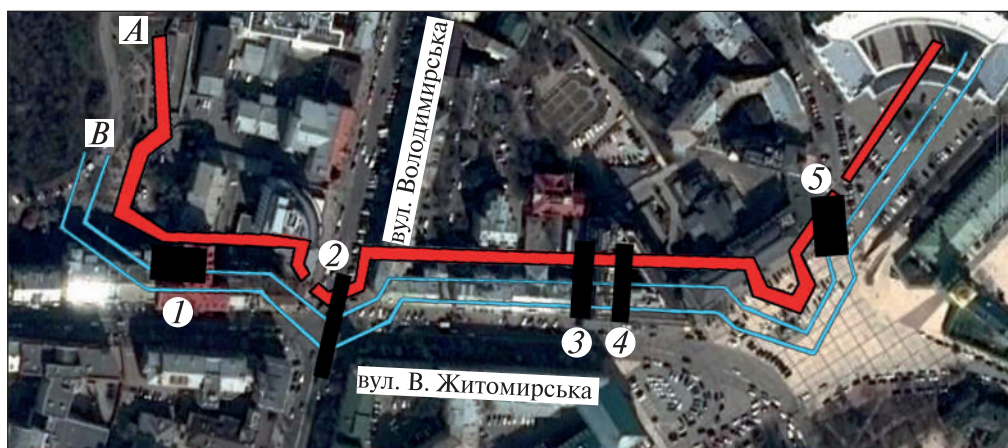

Рис. 7. План напольного валу та рову середини XVIII ст. «Володимирського відділення» із позначенням розкопів захисних споруд: 1 — вул. В. Житомирська, 8а, 1913 р.; 2 — ріг вул. В. Житомирська та Володимирська, 1949 р., 1975 р., 1998 р.; 3 — вул. В. Житомирська, 2а, 1988—1989 рр.; 4 — вул. В. Житомирська, 2а, 2003 р.; 5 — вул. В. Житомирська, 2, 2001 р. (А — валганг укріплення; В — межі рову)

нального музею історії України, датуючи насипи Новим часом. У 1970 р. по вул. Десятинній, 10 С.Р. Кілієвич дослідила чотири житла майже на схилі Старокиївської гори, матеріал загалом датується X—XI ст., але трапляються фрагменти і XII—XIII ст. (Ячменьов, Молчановський 1936, с. 67; Раппопорт 1956, с. 91; Козюба 2008, с. 246—247). В.К. Козюба вважає, що ці об'єкти заперечують існування валів вздовж схилів у X—XIII ст., а природна ерозія схилів була незначною, про що свідчать, наприклад, міська забудова X—XI ст. під схилом на захід від будівлі Музею (Козюба 2008, с. 266). Серединою XVII ст. В.К. Козюба датує і відрізок валу вздовж схилу по вул. Десятинній, 2—6.

Тобто, на сьогодні достовірно не зафіксовані земляні насипи X ст. вздовж схилу Старокиївської гори. Під насипами, що збереглися до середини XX ст., зафіксовано культурний шар та об'єкти XI—XIII ст., що унеможливило існування тут фортифікацій вказаного періоду. Можливо, місце їх влаштування знищено ерозією гори, хоча точка зору В.К. Козюби про незначну деформацію здається правдивою. З великою долею ймовірності можна стверджувати, що досліджені насипи датуються від середини XVII ст. (детальніше про вигляд укріплення вздовж схилів див.: Жигола 2014).

Дещо складніше вирішити питання щодо напольного валу та рову «міста Володимира», який, за загальним уявленням, проходив від схилу біля будівлі МЗС, вздовж Михайлівської площі та вул. В. Житомирська до садиби 86, де починався яр Гончари. Розкопки 1913 р. В. Стефановича не дають змоги датувати зафіксовані вал та рів (рис. 7, 1). У 1988, 1989 та

2003 рр. по вул. В. Житомирська, 2а Я.Є. Боровський тричі виявив рів (рис. 7, 3—4). Автор датував рів XVII ст., вважаючи, що давньоруський рів було розширено та повністю знищено (Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 40—42; Мовчан та ін. 2003, с. 44—45). Варто зазначити надалі, що ця форма рову другої половини XVII—XVIII ст. — ширина від 12 м, заокруглене дно, заповнення з темного супіску, кут нахилу стінок 50—60° — характерна для усіх місць його виявлення, що може бути використано для морфологічного відокремлення різночасових оборонних споруд.

Окреме питання стосується часу спорудження Софійської брами (рис. 7, 2). Від моменту археологічного дослідження початку XX ст. споруду датують X—XIII ст. та її перебудову в другій половині XVII ст. на основі давньоруських кам'яних фундаментів. Також її традиційно відмічають, як південну головну браму до «міста Володимира» (Боровський, Мовчан 1998). В.К. Козюба, аналізуючи кладку та глиняний розчин, датує браму виключно другою половиною XVII ст., з чим також погодилися Д.Д. Йолшин та О.В. Комар (Козюба 2008, с. 248—250; Ёлшин 2010, с. 151—164; Комар 2013, с. 107). У 1993 р. у шурфі біля кладки Софійської брами досліджено яму з матеріалами XI—XII ст., а на схід від споруди по вул. Володимирська, 12 зафіксовано залишки споруд XI—XII ст. та огорожі від садиби XI—XII ст. Автори розкопок пояснили це різким поворотом валу на південь і влаштуванням захабу в X ст. (Боровський, Мовчан 1998, с. 89), в той час як В.К. Козюба пояснює це демонтажем валу в давньоруський час. Крім того, вче-

ний згадує контури рову зі світлим заповненням, що проходив північніше — під кладкою Софійської брами і може датуватися X ст. (Козюба 2008, с. 244; Жигола 2014а). Таким чином, на розі вул. В. Житомирська та Володимирська досліджено кладку та рів Нового часу, що корегуються із зображеннями Софійської брами, бастиону та рову довкола нього на плані 1750 р. Ймовірно, на північ від цих споруд у X—XI ст. функціонували вал та рів.

Дослідження 2001 р. по вул. В. Житомирська, 2 дозволили зафіксувати два майже паралельні рови та дерев'яні конструкції валу (рис. 3; 7, 5). У північній частині розкопу виявлено рів, верхня частина якого була прорізна господарськими ямами XII ст. та похованнями XII—XIII ст. Також по північному краю рову зафіксовано залишки дерев'яних зрубів від конструкції клітей валу, які теж було перерізано давньоруськими об'єктами (рис. 4). Це дало змогу авторам датувати час спорудження валу X ст., а припинення функціонування XI—XII ст. Звернувши увагу на однорідний зі слідами пожежі потужний (1,0 м) шар засипки рову, Я.Є. Боровський та І.І. Мовчан припустили засипання споруди валом у XI ст. Другий південний рів, виходячи з цього, вони датували XI—XIII ст. (Мовчан та ін. 2001, с. 9, 12, 18). За їхньою реконструкцією не зрозуміло, де мав би бути влаштований вал вздовж цього рову, адже на його гіпотетичному місці самі ж дослідники зафіксували споруди та поховання XII—XIII ст. Тобто, південний рів, на нашу думку, не міг функціонувати в давньоруський час.

Другий рів влаштовано на 2,0 м південніше, його досліджено частково, кут нахилу північного схилу на досліджену глибину (1,6 м від рівня материка) становив 50—60°, він був заповнений гумусованим ґрунтом темного кольору, в заповненні віднайдено стінки давньоруських горщиків, а також матеріал XVIII — першої половини XIX ст. Автори розкопу припускають функціонування рову в XI—XIII ст., його оновлення у XVII ст. та повне спланування у першій половині XIX ст. (Мовчан та ін. 2001, с. 14—16). В.К. Козюба датує рів лише Новим часом (Козюба 2008, с. 243). Таким чином, на цьому місці в X—XI ст. функціонував вал та рів, які були демонтовані ще в давньоруський час, а в другій половині XVII ст. за 2,0 м на південь прокопано новий рів. Якщо накласти план Києва 1750 р. на сучасний план міста, то досліджені рови корегуються із зображеннями.

Отже, за дослідженнями захисних споруд «міста Володимира» можна зробити висновок,

що вали вздовж схилів гори були насипані лише з другої половини XVII ст. Наявність об'єктів XII—XIII ст. на трасі валу та рову X ст. та біля кладки Софійської брами вказують на припинення функціонування укріплень у XI ст. Також археологічно досліджено, що рів Нового часу влаштовано південніше давньоруського. Дані ГІС-технологій та археології дозволяють з'ясувати південні межі «міста Володимира» у другій половині X — першій половині XI ст. та від другої половини XVII ст.

Укріплення «Михайлівського відділення» були зафіксовані у 1998 р. Контур рову йшов вздовж вул. Трьохсвятительська в напрямку пам'ятника княгині Ользі, що повністю корелюється з планом 1750 р. Це підтверджується матеріалами XVII—XVIII ст. з траншеї № 4 (Івакін та ін. 1998, с. 15—16, 24, 26—27). Г.Ю. Івакін запевняє, що укріплення «міста Ізяслава» у XI—XIII ст. не існувало і лише в 1670-х рр. вздовж вул. Трьохсвятительська було споруджено Поперечний вал (Івакін 2016, с. 192—193).

Аналіз стратиграфії по вул. Костельна дозволив Я.Є. Боровському та М.А. Сагайдаку виділити три будівельні періоди (XI, XII—XIII та XVII—XVIII ст.), траси валів яких майже співпадали, що обумовлено конфігурацією місцевості, де йде різкий схил у бік Хрещатицького яру, де було зручно влаштовувати рів або ескарп. Також вдалося зафіксувати частину давньоруського валу, який повертав на північ до «Михайлівського відділення» (Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). З цього виходить, що вал та рів «міста Ярослава» XI—XIII ст. могли проходити вздовж вул. Трьохсвятительська, у той час як вал Нового часу, судячи з плану 1750 р., охоплював частину Володимирської гірки і йшов далі вздовж схилу, «Михайлівського відділення» у напрямку до будівлі МЗС, тобто траси укріплень відрізняються. Навіть зараз обриси схилів зберігають залишки від підрізки для влаштування Архангельського та Степанівського бастионів, а тераси алеї по вул. Костельна від садиби 8 до Олександрівського собору зберігають залишки двоюрисності валу Нового часу.

Співпадання ліній укріплень двох історичних періодів зафіксовано також на Майдані Незалежності — на місці Лядської брами (пізніше Печерської). Тут також досліджено давньоруські внутрішньовальні конструкції у вигляді рядів зрубів, де вал йшов у бік вул. Костельна. На рівні підосви валу зафіксовано брамний проїзд XI—XIII ст., який було засипано ґрунтом на висоту до 1,5 м. Зверху цю-

го шару зафіксовано дерев'яні рештки Печерської брами другої половини XVII ст., а також фундаменти брами 1760-х рр. (Боровський, Сагайдак 1985, с. 59). Найімовірніше, потужні укріплення XI—XIII ст. збереглися до Нового часу, тому їх використали за основу. Про це свідчить повне співпадання проїздів брам. По-над те, близьке розташування Козиного болота та системи струмків (по сучасним вул. Хрещатик, пров. Т. Шевченка) диктувало місце влаштування брами.

Дослідження В.А. Богусевича та П.О. Раппопорта 1952 р. на вул. Малопадвальна, 13 виявили внутрішньовальні конструкції XI ст. у вигляді рядів зрубів, але верхівка валу була деформована ще в XIX ст., тому неможливо було дослідити укріплення XVII—XVIII ст. (Богусевич, Раппопорт, Линка 1952, с. 10). У цьому місці, на нашу думку, в 1654 р. будівельники повністю використали потужний давньоруський вал (судячи з гарної збереженості станом на 1952 р., у XVII ст. він був цілком придатний для захисту), що засвідчено в джерелах того періоду, адже топографічна особливість місцевості допомогла використати різкий схил до вул. Б. Грінченка та звести вал по його краю за часів Ярослава Володимировича і використати його повторно в Новий час.

Як вже згадувалося, по вул. Володимирській, 25—29 було досліджено частину рову від Поперечного валу другої половини XVII ст. Ми погоджуємося з думкою Г.Ю. Івакіна, що укріплення Михайлівського відділення та Поперечний вал з'являються лише у Новий час, адже писемні джерела вказують на відсутність оборонних споруд у цьому місці та необхідність їх зведення (Івакін 2016, с. 192). Давньоруських валів та ровів, найімовірніше, тут не існувало.

Військові інженери XVII ст. вирішили використати вдаль розміщення Золотих воріт та вали обабіч них, які, судячи з гравюр А. Вестерфельда, більш-менш збереглися. Саму давньоруську кам'яну конструкцію вирішили не розбирати, а досипати ґрунту, щоб зрівняти за висотою з валгангом валів, а стіни заклали деревом, оскільки на початку 1670-х рр. частина стіни вивалилася: «...снутри выводу промеж высокой каменной стены, что у Золотых ворот, сделано в прошлое лето (1672 р. — В.Ж.) из лесу новые проезжие ворота» (Алферова, Харламов 1982, с. 99, цит. за с. 104, 117). Судячи з доповідної Д. Дебоскета від 1750 р., давній проїзд Золотих воріт і тоді використовували, а дерев'яне перекриття над конструкцією було в поганому стані та було небезпечно перевозити

артилерію над брамою (Высоцкий 1982, с. 30). У 1755 р. давні ворота засипали, а поруч зробили нову однойменну браму, яка проіснувала до 1799 р.

Золоті ворота мали власний рів, але станом на XVII ст. він мав би бути повністю засипаним, враховуючи, що в ньому влаштовано братську могилу (рис. 8, 2) (Дяденко 1968, с. 207—208; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153). У 1670-х рр. перед брамою звели напівкруглий вал — вивод — периметром до 90 м, перед яким було прокопано рів завглибшки до 7,0 м (Алферова, Харламов 1982, с. 117). Пізніше на південний схід та південний захід від воріт було влаштовано два горн-верки — зовнішня допоміжна фортифікаційна споруда, яка складалася з двох напівбастіонів. Ззовні вони були оточені ровами, як видно на плані 1750 р. Але між спорудою та основним валом фортеці лишився рів, прокопаний у 1650—1670-х рр. Саме його і було досліджено в траншеї 1998 р. (рис. 6, 1; 8, 3) — широкий округлодонний рів, що йшов уперек вул. Володимирська (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 152). За 6,0 м на північ від нього зафіксовано другий рів з давньоруськими матеріалами, який морфологічно відрізнявся та був схожий на рів перед фундаментами Золотих воріт (рис. 6, 2), продовженням якого його і вважають І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський. Також вони зазначали, що ці два рови у давньоруський час співіснували, але північний був засипаний ґрунтом із валу у середині XIII ст. (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153). Не відомо, коли було засипано давньоруський рів на розі вул. Володимирська та Ярославів Вал, але рів Нового часу прокопано південніше від нього. У той же час за малюнками А. Вестерфельда видно, що обабіч Золотих воріт збереглися насипи давньоруських валів. Найімовірніше, інженери Нового часу використали збережені вали, але рів прокопали новий.

Схожу ситуацію зафіксовано й на південний захід від Золотих воріт, де по вул. М. Лисенка, 2—4а (рис. 8, 1) досліджено орієнтований за лінією північ—південь вал завширшки до 6,0 м та заввишки до 3,0 м, який І.І. Мовчан та Я.Є. Боровський датують від другої половини XVII ст. Під конструкцією валу дослідники зафіксували давньоруський рів, що було засипано до зведення валу Нового часу. За 6,0 м на південний схід зафіксовано контур ще одного рову (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 153—154). Сама траєкторія валу та рову Нового часу вказують на те, що це східна стіна за-

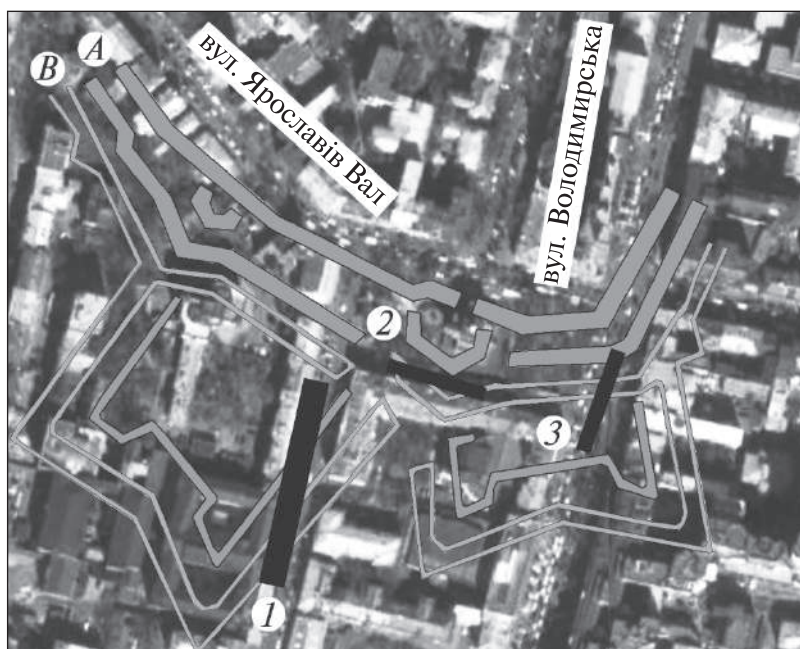

Рис. 8. План захисних споруд середини XVIII ст. довкола Золотих воріт із позначенням розкопів: 1 — вул. М. Лисенка, 2—4а, 2000—2001 рр.; 2 — фундаменти Золотих воріт, 1967 р.; 3 — ріг вул. Ярославів Вал та Володимирська, 1998 р. (А — валганг укріплення; В — межі рову)

хідного (від Золотих воріт) горн-верку (рис. 8, *Л*). Крім того, тут також було засипано давньоруський рів, а рів Нового часу прокопано південніше від нього.

Зафіксовані залишки дерев'яних плах та колод над верхньою частиною внутрішнього схилу рову по вул. Ярославів Вал, 7—9 дослідники датують давньоруським часом (Самойловський 1952, с. 76; Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156). Цілком можливо, що в цьому місці будівельники фортеці Нового часу також використали для основи нижню частину давнього валу. Тут головну роль зіграло вдале розташування місця — над різким схилом до вул. І. Франка.

Розбіжність ровів обох періодів помітна вже за 80—100 м на північний захід від описаного розкопу. Так, по вул. І. Франка, 4 впоперек вулиці виявлено траси двох паралельних ровів, завширшки 13 та 6,0 м відповідно (рис. 5, 1—2) (Самойловський 1952, с. 76). Як видно за перетинами, північний рів менший та із кутом нахилу стінок 50—60°, південний — широкий, округлодонний, з не такими стрімкими схилами, а отже може датуватися Новим часом. На нашу думку, саме на розі вул. Ярославів Вал та І. Франка траса давньоруських укріплень зміщується на північ — до рогу вул. В. Житомирська, Стрітенська та Рейтарська, як слушно зауважив М.А. Сагайдак (Сагайдак 1982, с. 52—53), а укріплення Нового часу були влаштовані

вздовж сучасної вул. Ярославів Вал до скверу на Львівській площі — місця Всесвятського бастиону та повороту валу в бік Львівської брами, що видно на плані Києва 1750 р.

Доказом цього може слугувати дослідження двох ліній укріплень по вул. О. Гончара на достатній віддаленості один від одного. Так, на розі з вул. Ярославів Вал у розкопі 1935 р. на схилі гори було досліджено залишки валу Нового часу та схил рову (Мовчан, Боровський, Гончар 2003, с. 156), а по вул. О. Гончара, 20 на схилі гори в 1947—1948 рр. зафіксовано контури давньоруського рову (Самойловський 1952, с. 76—77).

Далі на північ по вул. Рейтарській, 33—35 виявлено рів, а на підвищенні з боку міста зафіксовано ямки від стовпів конструкції валу. Траєкторія рову починалася від будинку 35 з північного заходу на південний схід — до відрізка валу по вул. О. Гончара, 20 (Боровський 1976, с. 93—94). На сусідній ділянці на північ по вул. Рейтарській, 36—38 досліджено значний відрізок валу з дерев'яними конструкціями, а на захід від нього (по вул. Рейтарській 41—45) зафіксовано рів (Сагайдак, Боровський 1978, с. 8; Боровський, Сагайдак 1980, с. 9).

Цей відрізок валу та рову долучався до давньоруської Жидівської брами (східна частина Львівської площі), після якої повертав на північний схід—схід і вздовж схилу Старокиївської гори проходив до «міста Володимира»

(вул. В. Житомирська, 86). Варто зазначити, що весь північний схил Старокиївської гори вздовж вул. В. Житомирська (сучасна Пейзажна алея) має сліди влаштування укріплень XVII—XVIII ст. Так, форма схилів по садибам 20—28в повністю повторюють форму Кирилівського та Миколаївського бастионів (рис. 1; 2).

Дослідженнями на Львівській площі виявлено давньоруський рів, що проходив за лінією південний схід—північний захід. М.А. Сагайдак пов'язав його із укріпленнями давньоруського Копиревого кінця. За планом 1750 р. на цьому місці розташовувались вали Всесвятського бастиону, але пізніша міська забудова повністю знищила його залишки.

Висновки. Таким чином, дані археологічних досліджень укріплень Старокиївської гори наводять низку випадків із зафіксованими двома паралельними або майже паралельними рядами ровів і валів. У всіх випадках зафіксовано менший рів з більш різкими схилами стін та ширший, округлодонний, із нахилом стін 50—60° рів, який має більшу окружність — який розташований із зовнішнього боку меншого рову. Датування першого рову давньоруським часом не викликає жодних сумнівів, а зовнішній датувався по-різному — давньоруським часом, Новим часом чи таким, що був у вжитку в обидва періоди. На нашу думку, зовнішній рів належить суто до періоду Нового часу, хоча і не виключено, що в деяких місцях на його місці міг проходити давній рів, який було поновлено та збільшено.

Існування двох паралельних ровів різних часових відрізків свідчить про те, що станом на 50—70-ті рр. XVII ст. частина давньоруських ровів була засипана, частина валів була демонтована, тому будівельники Старокиївської фортеці прокопують новий рів та насипають новий вал. Крім того, периметр фортифікації Нового часу більший за давньоруський, що пояснюється намаганням повністю використати природні умови Старокиївської гори, а також створити укріплення, що відповідали тогочасним воєнним нормам — прямі відрізки стін з різкими поворотами. Це добре помітно в місцях розбіжності різночасових укріплень по вул. В. Житомирська, 2, де давньоруський рів заокруглювався на північний схід, а рів Нового часу йшов прямо на Накутний бастион; на розі вул. Костельна та Трьохсвятительська, де давньоруський рів заокруглювався на північний схід до Михайлівського відділення, а рів Нового часу йшов прямо на Архангельський бастион; на розі вул. О. Гончара та Ярославів Вал,

де давньоруський рів повертав майже на північ до Жидівської брами, а рів Нового часу йшов прямо на Всесвятський бастион тощо.

Також має місце низка співпадінь ліній укріплень давньоруського та Нового часу — це місця, де максимально використані умови Старокиївської гори як у X—XIII ст., так і в XVII ст. Це стосується валів вздовж вул. Костельна, Малопідвальна та Б. Грінченка, де вали «міста Ярослава» розташовані на краю схилу та, судячи з графічних джерел, були потужними станом на середину XVII ст. У Новий час було вирішено повторно використати вигідно влаштовані Золоті ворота та Лядську браму.

Визначити час демонтажу частини давньоруських укріплень вкрай важко. Археологічно доведено кінець функціонування валу та рову в XI ст. лише в розкопі по вул. В. Житомирська, 2.

Зіставлення плану Києва 1750 р. із сучасним планом, використання даних археологічних досліджень дозволили поточнити місця влаштування фортифікаційних споруд X, XI—XIII та XVII—XVIII ст., що стане у нагоді при майбутніх дослідженнях укріплень Верхнього Києва різних періодів. Більше того, проведене дослідження може бути використане під час вивчення фортифікацій другої половини XVII—XVIII ст. інших укріплених міст Лівобережжя України, які мають значно меншу джерельну базу в порівнянні з Києвом.

Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) // Вопросы истории. — М.: Изд-во «Правда», 1979. — № 7. — С. 61—75.

Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. — К.: Наукова думка, 1982.

Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 86—107.

Богусевич В.А., Раппопорт П.А., Линка Н.В. Отчет о раскопках вала «города Ярослава» в Киеве в 1952 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1952/156.

Боровський Я.Є., Калюк А.П., Архипова Е.И. Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1989/28.

Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі Київського дитинця // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 84—91.

Боровський Я.Є., Сагайдак М.А. Звіт про археологічні дослідження в стародавньому Києві в 1980 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1980/176.

Боровський Я.Є., Сагайдак М.А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 38—60.

- Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. — К.: Наукова думка, 1982.
- Дяденко В.Д. Разведка и наблюдения за земляными работами в Киеве // Археологические исследования на Украине в 1967 г. — К., 1968. — Вып. 2. — С. 207—208.
- Ёлшин Д.Д. О «монументальной архитектуре» Киева в X в. // Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. — СПб, 2010. — С. 151—164.
- Жигола В. Рови укріплені Старокиївської гори у другій половині XVII ст. // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі. Мат-ли XXXII Міжнар. краєзнав. конф. молодих учених. Секція «Археологія та краєзнавство». — К.: Видавель Олег Філюк, 2014. — С. 15—20.
- Жигола В. Софійська брама в другій половині XVII—XVIII ст. // Археологія & фортифікація України. — Кам'янець-Подільський: Видавництво Медобори—2006, 2014а. — С. 200—206.
- Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2.
- Івакін Г. Міфічні вали «града» Ізяслава-Святополка в Києві XI—XIII століть // Opus Mixtum. — К., 2016. — № 4. — С. 183—194.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1998/92.
- Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Археологічні дослідження по вул. Смірнова-Ласточкина, 11 в м. Києві у 1998 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1998/39.
- Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Дослідження оборонних споруд XI—XVII ст. Копиревого кінця у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 10—11.
- Кириєвич С.Р. Дитинець Києва IX — першої половини XIII століть. По матеріалам археологічних досліджень. — К.: Наукова думка, 1982.
- Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 237—271.
- Комар О.В. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції) // Opus Mixtum. — 2013. — № 1. — С. 106—121.
- Мальченко О.Є. Вплив артилерійської практики на реконструкцію Київської фортеці в останній третині XVII ст. // Київська старовина. — К., 2012. — № 4. — С. 16—40.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Нові дослідження стародавнього Києва (місто «Ярослава») // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 28—31.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Ієвлев М.М. Звіт про археологічні дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2001/11.
- Мовчан І.І., Ієвлев М.М., Козловський А.О., Гончар В.М. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2002—2003 рр. у м. Києві по вул. В. Житомирській, 2а // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 2003/224.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові вивчення давніх пам'яток Києва. — Мат-ли наук. конф. Національного заповідника «Софія Київська». — К., 2003. — С. 150—162.
- Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. — К.: Наукова думка, 1982.
- Сагайдак М.А. К вопросу о Лядских воротах древнего Киева // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 110—114.
- Сагайдак М.А., Боровський Я.Є. Звіт про археологічні розкопки в «городі» Ярослава (Рейтарська вул. № 36—38, вул. Калініна № 15—17) в 1978 р. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1978/206.
- Самойловський І.М. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — 3. — С. 73—84.
- Самойловський І.М. Міська брама X ст. у Києві // Археологія. — 1965. — XIX. — С. 183—188.
- Самойловський І.М., Мезенцева Г.Г. Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1955. — V. — С. 179—183.
- Стефанович В. З археологічних розвідкович розкопок 1913 року в Києві // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — К., 1935. — Кн. 5—6. — С. 189—190.
- Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.; Л., 1956 (Материалы и исследования по археологии СССР — 52).
- Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К.: Наукова думка, 1970.
- Толочко П.П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // Ruthenica. — 2009. — 8. — С. 151—183.
- Шевченко Д. Давньоруський культурний шар Лядських воріт (за матеріалами досліджень 2001 року) // Opus Mixtum. — 2013. — № 1. — С. 174—182.
- Ячменьов Н., Молчановський Ф. Нові археологічні розкопки у Києві // Соціалістичний Київ. — 1936. — № 7—8. — С. 64—67.

Надійшла 21.03.2017

*В.С. Жигола*¹

¹ *Младший научный сотрудник редакционно-издательского отдела
Института археологии НАН Украины, gjredaktor@gmail.com*

ПРОБЛЕМА ВОССТАНОВЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ УКРЕПЛЕНИЙ СТАРОКИЕВСКОЙ ГОРЫ В СЕРЕДИНЕ XVII в.

Археологические исследования укреплений Старокиевской горы предоставляют ряд случаев из зафиксированными двумя параллельными или почти параллельными рядами рвов и валов.

Во всех случаях зафиксировано меньший ров с резкими склонами стен и широкий округлодонный ров, который имеет большую окружность и расположен с внешней стороны меньшего рва. Датировка первого рва древнерусским временем не вызывает сомнений ни у кого из исследователей, внешний же датировался по-разному — древнерусским временем, Новым временем или бывшим в употреблении в оба периода. По нашему мнению, внешний ров принадлежит только к периоду Нового времени, хотя и не исключено, что в некоторых местах мог проходить ров древнее, который был восстановлен и увеличен.

Существование двух параллельных рвов различных временных отрезков свидетельствует о том, что на 50—70-е гг. XVII в. часть древнерусских рвов была засыпана, часть валов была демонтирована, поэтому строители Старокиевской крепости прокапывают новый ров и насыпают новый вал. Кроме того, периметр фортификации Нового времени больше древнерусского, что объясняется попыткой полностью использовать природные условия Старокиевской горы, а также создать укрепления, которые отвечали тогдашним военным нормам — прямые отрезки стен с резкими поворотами.

Отмечены места совпадения линий укреплений древнерусского и Нового времени — это места, где максимально использованы условия Старокиевской горы как в X—XIII вв., так и в XVII в. Также в Новое время было решено использовать выгодно устроенные Золотые и Лядские ворота.

Сопоставления плана Киева 1750 г. с современным планом города, использование данных археологических исследований позволили уточнить места устройства фортификационных сооружений X, XI—XIII и XVII—XVIII вв., что пригодится при будущих исследованиях укреплений Верхнего Киева разных периодов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Старокиевская гора, X—XIII вв., XVII—XVIII в., фортификация.

*Vitalii S. Zhyhola*¹

¹ *Research associate in the Editing and Publishing Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, gjredaktor@gmail.com*

PROBLEM OF RE-BUILDING THE ANCIENT RUS FORTIFICATIONS AT STAROKYIVSKA MOUNTAIN IN MIDDLE OF 17TH CENTURY

Archaeological research of the fortifications at Starokyivska Mountain present a series of cases where two parallel or almost parallel rows of moats and embankments are recorded.

A smaller moat with abrupt sides and a wide moat with rounded bottom and big circumferences situated outside the smaller moat are recorded in all cases. No scholar questioned the first moat's dating by the Ancient Rus period, while the outer moat was dated in different ways: by the Ancient Rus period, by the modern period, or being used in both periods. To the author's opinion, the outer moat belonged only to the modern era, though it cannot be excluded that an older moat, re-built and widened, could lay on its way in certain places.

Existing of two parallel moats dated by different stretches testify that part of Ancient Rus moats were filled in and part of embankments was dismantled by the period from 1650s to 1670s; therefore, the Starokyivska fortress' builders dug a new moat and raised a new embankment. Besides, the modern period fortification's perimeter is bigger than the Ancient Rus one; this is caused by an attempt to fully use the natural conditions of Starokyivska Mountain, as well as to create the fortifications corresponding the up-to-date military norms: straight wall sections with sharp turns.

Places where the Ancient Rus and the modern periods fortification lines coincide are recorded. These are the places where the conditions at Starokyivska Mountain are used to the limit both in the period from the 10th to the 13th centuries, and in the 17th century. It was also decided in the modern period to use favourably designed Golden and the Liadski Gates. The comparison of 1750 plan of Kyiv with today city plan and the usage of archaeological research data allowed the author to clarify the places where the 10th century, the 11th—13th, and the 17th and 18th centuries fortification structures were built. It will be useful in future research of various periods fortifications in Upper Kyiv.

К е у о р д с: Starokyivska Mountain, period from the 10th to the 13th centuries, the 17th and the 18th centuries, fortification.

References

- Alferova G.V., Kharlamov V.A. Krepostnyie ukrepleniia Kieva vo vtoroi polovine XVII veka (novyie materialy). *Voprosy istorii*. Moskva: Izdatelstvo «Pravda», 1979, iss. 7, pp. 61-75.
Alferova G.V., Kharlamov V.A. Kiev vo vtoroi polovine XVII veka. Istoriko-arkhitekturnyi ocherk. Kyiv: Naukova dumka, 1982.

- Bogusevich V.A., Rappoport P.A., Linka N.V. Otchet o raskopkakh vala «goroda Yaroslava» v Kiieve v 1952 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1952/15b.
- Borovskii Ya.Ye. Arkheolohichni doslidzhennia v «horodi» Yaroslava. *Arkheolohichni doslidzhennia starodavniogo Kyieva*. Kyiv, 1976, pp. 86-107.
- Borovskii Ya.Ye., Kaliuk A.P., Arkhipova Ye.I. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v «Verkhnem Kiieve». *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1989/28.
- Borovskii Ya.Ye., Movchan I.I. Pivdenni (Sofiiski) vorota v oboronni systemi Kyivskoho dytyntsia. *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichni zbirnyk)*. Kyiv, 1998, pp. 84-91.
- Borovskii Ya.Ye., Sahaidak M.A. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v starodavniomu Kyievi v 1980 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1980/17b.
- Borovskii Ya.Ye., Sahaidak M.A. Arkheologicheskie issledovaniia Verkhnego Kyieva v 1978-1982 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia Kyieva 1978-1983 gg.* Kyiv, 1985, pp. 38-60.
- Diadenko V.D. Razvedka i nabliudeniia za zemlianyimi rabotami v Kiieve. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.* Kyiv, 1968, iss. 2, pp. 207-208.
- Ivakin H. Mifichni valy «hrada» Iziaslava-Sviatopolka v Kyievi XI-XIII stolit. *Opus Mixtum*. Kyiv, 2016, iss. 4, pp. 183-194.
- Ivakin H.Yu., Kozubovskii H.A., Koziuba V.K., Poliakov S.Ye., Chekanovskii A.A., Chmil L.V. Naukovyi zvit pro doslidzhennia kompleksu Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastiria ta prylehlykh terytorii v misti Kyievi u 1998 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1998/92.
- Kilievich S.R. Detinets Kiieva IX - pervoi poloviny XIII vekov. Po materialam arkheologicheskikh issledovaniia. Kyiv, 1982.
- Komar O.V. «Dokhrystyianska» monumentalna arkhitektura Starokyivskoi hory (problemy datuvannia ta atrybutsii). *Opus Mixtum*. Kyiv, 2013, iss. 1, pp. 106-121.
- Koziuba V.K. «Misto Volodymyra» u Kyievi: istorychna realnist chy istoriohrafichni mif? *Starodavni Iskorosten i slovianski hrady*. Korosten, 2008, iss. I, pp. 237-271.
- Malchenko O.Ye. Vplyv artileriiskoi praktyky na rekonstruktsiiu Kyivskoi fortetsi v ostannii tretyni XVII st. *Kyivska starovyna*. Kyiv, 2012, iss. 4, pp. 16-40.
- Movchan I.I., Borovskii Ya.Ye., Klymovskii S.I., Honchar V.M., Syromiatnykov O.K. Novi doslidzhennia starodavniogo Kyieva (misto «Yaroslava»). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998-1999 rr.* Kyiv, 1999, pp. 28-31.
- Movchan I.I., Borovskii Ya.Ye., Honchar V.M., Ievliev M.M. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na vul. Velykii Zhytomyrskii, 2 m. Kyieva. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2001/11.
- Movchan I.I., Ievliev M.M., Kozlovskii A.O., Honchar V.M. Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspeditsii Instytutu arkheolohii NANU v 2002-2003 rr. u m. Kyievi po vul. V. Zhytomyrskii, 2a. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 2003/224.
- Movchan I.I., Borovskii Ya.Ye., Honchar V.M. Nove u vuvchenni oboronnykh sporud Kyieva. *Novi vuvchennia davnykh pamiatok Kyieva. Materialy naukovoi konferentsii Natsionalnogo zapovidnyka «Sofiiia Kyivska»*. Kyiv, 2003, pp. 150-162.
- Rappoport P.A. Ocherki po istorii russkogo voennogo zodchestva X-XIII vv. Moskva; Leningrad, 1956.
- Sahaidak M.A. Velikii gorod Yaroslava. Kyiv, 1982.
- Sahaidak M.A. K voprosu o Liadskikh vorotakh drevnego Kiieva. *Drevnerusskii gorod*. Kyiv, 1984, pp. 110-114.
- Sahaidak M.A., Borovskii Ya.Ye. Zvit pro arkheolohichni rozkopky v «horodi» Yaroslava (Reitarska vul. 36-38, vul. Kalinina 15-17) v 1978 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1978/20b.
- Samoilovskii I.M. Rozvidky i rozkopky v Kyievi ta yoho okolitsiakh v 1947-1948 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1952, iss. 3, pp. 73-84.
- Samoilovskii I.M. Miska brama X st. u Kyievi. *Arkheolohiia*. 1965, iss. XIX, pp. 183-188.
- Samoilovskii I.M., Mezentseva H.H. Arkheolohichni sposterezhennia i rozvidky v Kyievi ta poblyzu niho v 1949-1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1955, iss. V, pp. 179-183.
- Shevchenko D. Davnioruskii kulturnyi shar Liadskikh vorit (za materialamy doslidzen 2001 roku). *Opus Mixtum*, 2013, iss. 1, pp. 174-182.
- Stefanovych V. Z arkheolohichnykh rozvidkovykh rozkopok 1913 roku v Kyievi. *Naukovi zapysky Instytutu istorii materialnoi kultury*. Kyiv, 1935, iss. 5-6, pp. 189-190.
- Tolochko P.P. Istorychna topografiia starodavniogo Kiieva. Kyiv, 1970.
- Tolochko P.P. Istoricheskaia topografiia rannego Kyieva: realnaia i vymyshlennaia. *Ruthenica*, 2009, iss. 8, pp. 151-183.
- Vysotskii S.A. Zolotyie vorota v Kiieve. Kyiv, 1982.
- Yachmenov N., Molchanovskii F. Novi arkheolohichni rozkopky u Kyievi. *Sotsialistychnyi Kyiv*, 1936, iss. 7-8, pp. 64-67.
- Yolshin D.D. O «monumentalnoi arkhitekture» Kiieva v X v. *Dialog kultur i narodov srednevekovoi Evropy. K 60-letiiu so dnia rozhdeniia Yevgeniia Nikolaievicha Nosova*. Sankt-Peterburg, 2010, pp. 151-164.
- Zakrevskii N. Opisaniiie Kiieva. Moskva, 1868, iss. 2.
- Zhyhola V. Rovy ukriplen Starokyivskoi hory u druhii poloviny XVII st. *Nauka i osvita u kraieznavchomu vymiri. Materialy XXXII Mizhnarodnoi Kraieznavchoi Konferentsii Molodykh uchenykh. Sektsiia «Arkheolohiia ta kraieznavstvo»*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2014, pp. 15-20.
- Zhyhola V. Sofiiska brama v druhii poloviny XVII-XVIII st. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*. Kamianets-Podilskii: Vydavnytstvo Medobory-2006. 2014a, pp. 200-206.